

En helig källas teologi före och efter reformationen

Helene Kilde i Tisvilde och Erich Hansens »Fontinalia Sacra« 1650

Af Bengt Arvidsson

1617 firades i Danmark och Tyskland 100-årsjubileet av reformationen. Man erinrade sig i tal och i skrift både vid akademierna och i kyrkorna den lutherska lärans triumftåg under ett helt sekel.¹ Samma år, 1617, behandlades dock på Landemodet i Roskilde s k. »papistiska missbruk« i samband med besök vid Helene kilde och grav i Tisvilde. Det förbjöds »at lægge Helle Lene ... nogen Dyrkelse til hos den Kilde, ej heller sættes noget Kors hende til Ære med Haar eller Klude paa, thi det var en Vederstyggelighed, som man burde at paamine om«. Det fick inte ske någon »papistisk Afgudsdyrkelse St. Hans Nat eller Tide af vrang Tro« utan var och en skulle »raades derfra paa det alvorligste«.² De kors som människor satte vid källan eller graven skulle tas bort och »lægges over Vaabenhuset for Tibirke Kirke«.

Ett sekel efter reformationens införande kan alltså en folklig helgon- och bildkult påvisas, en kult som under första hälften av 1600-talet dessutom ökade i omfång och popularitet. 1627 hade en person vid namn Jacob Helgesen rest ett kors vid Helene kilde med inskriften: »Ihvem som hidkommer, Syge og Arme, Jesus, Guds og Marias Søn og St. Helene sig over eder forbarme!«³ Helgesen anklagades naturligtvis som kättare. Vid flera tillfällen fick nu prästerskapet ta ställning till besöken och kulten vid källan. En uppteckning föreligger av Helsingörsprästen Peder Lange från 1634.⁴ På Landemodet 1639 ålade biskop Jesper Brochmand prästen på orten att flitigt infinna sig vid källan och påminna de sjuka »at de alene bede deres Helbred og Liv af den ene Gud i Jesu Navn, saasom Gud bliver yderlig misfornøjet ved de Helgenes Paakaldelse«.⁵ Prästen på stället skulle alltså bege sig till källan och undervisa besökarna och ha uppsikt över vad som försiggick där. Denna undervisning har tydligen blivit mer och mer preciserad under årens lopp och 1650 utger prästen i Græsted Erich Hansen sin utförliga och intressanta undervisning om källan – eller mer korrekt källorna: »FONTINALIA SACRA, *Det er: En kort Beretning Om Helenæ Kilders Oprindelse / Brug oc Missbrug / udi Sieland / samt Gudelige Vndervissning der hos / om deris Besøgelse / oc huorledis*

FONTINALIA SACRA,

Det er:

En kort Beretning

Om Helene Rild-

ders Oprindelse / Brug og Mis-

brug / udi Sieland / sampt Gudelige Vn-

derviisning der hos / om deris Besøgelse / oc

hvorledes mand med dennem tilbr-

ligen bør at omgaaes.

Ilige maade

Nogle andertige Bønner / oc Gu-

delige Psalmer / som et Gudsfrættig

Menneske kand bruge oc betencke naar hand

vil reise til Rilderne / er hos Rilderne /

oc reiser fra Rilderne.

Sammenstreffuen ved

Erich Hansen / Sognepræst til Græsted

oc Marim Sogner i Holboherre.

Prentet udi Kiebenhavn aff Georg Lamprecht

Paa Jochim Moltkens Bekostning.

Anno 1650.

mand med dennem tilbørligen bør at omgaaes. I lige maade Nogle andectige Bønner / oc Gudelige Psalmer / som et Gudfryctigt Menniske kand bruge oc betencke naar hand vil reise til Kilderne / er hos Kilderne / oc reiser fra Kilderne.» Uppgiften nedan blir dels att närmare placera denna bok i ett idé- och teologihistoriskt sammanhang och dels att samtidigt ge några synpunkter på varför kulten och besöken vid källan ökade under 1600-talets första hälft. Själva källans historik har behandlats av Bering Liisberg i arbetet »*Domina Helena. Sagn og Historie fra Tisvilde*» (København og Kristiania 1919).

Helene kilde ligger högt på slänten mot havet i Tisvilde. Idag möter besökaren två oansenliga vattenkar i sanden. Denna källa lär ha besökts av sjuka under hela medeltiden men uppgifterna är knappa när det gäller förreformatorisk tid.⁶ Ole Worm, som beskrivit källan, menar att den går tillbaka till förkristen tid och ursprungligen varit helgad åt guden Thisa, som i sin tur givit upphov till ortnamnet. När väl kristendomen kom till landet kunde avguden Thisa avskaffas men människorna önskade ha källan och valfarten till den kvar och därför helgat den till Helena: »Men dær Christdommen begyndte her i Riget, at de kunde afskaffe denne Afguds Navn og Dyrkelse, haver de kaldt den af St. Lena og fingeret adskillige Fabler derom, at de kunde faa deres Forsæt og Valfart derhen».⁷ Ett försvagat intresse för källan tycks föreligga under 1500-talet, och enligt Worm miste källan i stort sin betydelse efter reformationen: »efter Reformationen er det altsammen afskaffet, saa man i mange Aar haver intet vidst at sige deraf». Endast ett fåtal hade enligt Worm besökt källan efter reformationen och då i hemlighet: »dog nogle haver hemmeligen brugt deres Superstition, som de endnu gør, idet de vil, at denne Kilde skal have sin største Kraft paa nogle visse hellige Dage, og at der bruges adskillige Ceremonier og Korsers Opsættelse derhos.» Någon kult i större omfattning tycks inte ha förekommit under 1500-talet, åtminstone inte enligt Worm. Han skriver nämligen att först nu vid början av 1600-talet har källan kommit i bruk igen: »For nogle faa Aar siden er det kommet i Brug igen, og siger sig mange at have befunden sig meget godt deraf, men andre slet intet.» När nu kulten och besöken vid källan intensifieras under 1600-talets första hälft inställer sig frågan om det fortfarande kan vara en rest av utdöende katolsk helgonkult, som nu plötsligt blomstrat upp. Är det fråga om en seglivad kult som kyrkan ännu inte lyckats sätta ett effektivt stopp för – eller är det en ny företeelse under 1600-talets första hälft i lika hög grad som en rest av katolsk folkfromhet? Inplaceringen av Hansens skrift i ett vidare idé- och teologihistoriskt sammanhang kan ge vissa ledtrådar.

I den mån man önskar se en fortsatt katolsk helgonkult vid källan skulle en näraliggande orsak till populariteten kunna vara den jesuitmission som intensifierades i Danmark i början av 1600-talet och som onekligen ledde till, att ett »katolskt« tänkande förstärktes och kom i dagen igen. Det kan beläggas att jesuiter varit medvetna om källan. Jesuiten Henricus Lindanus skrev i brev daterat 6 juli 1658 från Köpenhamn: »Syv Mil herfra findes iflg. Overleveringen en Grav med Liget af den svenske Helgeninde Helene. Ved denne Grav sker der mange Mirakler. Endnu for en tre Dages Tid siden indtraf et saadant med en Mand, der i en helt ynkelig Tilstand var kørt derhen og blot ved at drikke af Vandet, som vælder frem af en Bakke i Nærheden af Graven, blev saa rask, at han til Fods kunde vende tilbage til København. Hvert Aar forsamler der sig ved St. Hansdag mange Tusinde Lutheranere – her er jo ikke andre! – for at forrette deres Andagt.«⁸ Jesuitisk litteratur var i sammanhanget känd. Erich Hansens egen beskrivning av helgonet Helena vilar t ex på det katolska verket av Vastovius, som 1623 i Köln utgav ett arbete om nordiska »Vitis aqvilonia«, det nordiska vinträdet.⁹ Det kan naturligtvis inte uteslutas att jesuitmissionen – och rekataliceringsförsök överhuvud – bidragit till källans popularitet eller åtminstone berett marken något. Ett säte hade fö jesuitmissionen i Helsingör, ett annat i Malmö. Det finns naturligtvis i Hansens »*Fontinalia sacra*« en återkommande argumentation mot katolska bruk. Som en av orsakerna till att han skrivit boken nämner han just avskaffandet av katolsk kult: »Da paa det at saadanne Papistiske leffninger aldeelis kunde affskaffis / hafuer ieg de Eenfoldige til Lærdom oc Vnderviissning udi it Gudeligt leffnet / oc de Suage til Trøst i deris Sorrig oc Suaghed mig foretaget dette mit ringe Arbeide at sammenskriffue.«¹⁰ I sammanhanget nämner han att boken har godkänts av Jesper Brochmand. Som redan nämnts hade denne ju själv påbjudit undervisning vid källan. Hansen ger en kortfattad historik av källan under medeltiden och nämner också en del gamla missbruk. Han hänvisar också till Landemodet 1617, som refererats ovan. De gamla missbruken nämner han i tre punkter:

»1. At mand radde Folck til som foraarsagedis at begiffue sig til Kilderne udi deris Svaghed / at de skulde holde helse Helene / oc bede sig Vandet til aff hende udi JESU Naffn.«.

»2. At de oprettede Kaars med Haar oc Klude paa / til et Vidnessbyrd om de Lemmers Svagheder som de haffde været beladne med / oc nu vaare blefne karske.«

»3. At Folck i stor mangfoldighed søgte til Kilderne paa de store Helgens Afftenen / besynderlig deris som tillagdis Mysser / som Mariæ Myse / Kyndelmyse / Mickels Myse / Helle Myse / etc. Oc allermost paa S. Hans Afften / ligesom Folck endnu paa denne Dag aff vrang Indbildning i hobetal paa forbemelte Tider søgte did«.^{10a}

Detta till trots intar dock argumentationen mot katolsk helgonkult en liten del av Hansens bok och står inte på något sätt i centrum. När man läser hans bok konstaterar man snart, att intentionen är en annan. Intresset kretsar kring källor som sådana, deras läkande egenskaper och symboliska betydelse. Inte minst källors hälsobringande egenskaper står i centrum. Ibland betonas det mirakulösa, ibland bara vattnets medicinska egenskaper. Enligt Worm hade f.ö. särskilt ett under markant påverkat källans popularitet, nämligen berättelsen om en fattig man som kom till prästen »Hr. Jens i Helsing« och begärde en allmosa, eftersom han önskade bege sig till källan för att bli botad från sin blindhet. Han begärde två skilling att offra vid källan. Prästen, som inte hade tilltro till källans läkande förmåga, drev med honom och sade: »Der haver Du 2 Sk., og jeg haver en hvid Hest, som er blind. Her haver du endnu 2 Sk., dem maa Du ofre for ham.« Den blinde fick sin syn och samma hände med hästen. Prästen däremot som gycklat med den blinde, blev själv blind.¹¹ Ryktet om mirakulöst botande vid källan är alltså en av orsakerna till att folk mer och mer begav sig till källan under 1600-talets första hälft.

När det gäller varför källan blev populär under första hälften av 1600-talet skall i det följande dock källans funktion som *hälsokälla* i enklare mening framhållas. Hälsokällor är ju kända och använda i alla tider, kulturer och religioner. Några mil österut, i Helsingör, fanns t ex en. I trädgårdsmästare Hans Rasmussøns Blocks beskrivning av Lunde have i »*Horticultura Danica*« 1647 nämner han kortfattat en källa med hälsobringande vatten: »I det ene Hiørne i Posten staar en kroget Bly Rende med smaa Hul paa / at Vandet hafver sit Løb anden steds hen / oc er samme Vand meget søt / oc mange siuge Mennisker lader hente aff samme Vand / at leske sig med.«¹² Hos Block nämns alltså en naturlig källa från vilken sjuka människor hämtade vatten »at leske sig med«. Vilken dignitet denna källa hade framgår dock inte av den korta notisen i Blocks trädgårdshandbok. Säkerligen har Helene kilde besökts av många av samma enda skäl, utan någon mer iögonfallande kultisk handling. Som exempel kan nämnas Christian IV själv. 1637 hade han låtit iordningsställa Helene kilde och mitt i Tisvilde by låtit uppföra ett badhus, som sedan redan förstördes under kriget av svenskarna 1658.¹³ Till badhuset hämtades vatten från Helene kilde.¹⁴ Det berättas också, att Christian IV vid flera tillfällen begär att få vatten tillsänt från källan. 1640 får han vatten från Helene kilde till Glückstadt och 12 oktober 1644 skriver han från sitt huvudkvarter i Burle prästgård i Skåne: »Aff ded siiste wand, som er giordt af S. leehne Kylde, skall D. Petter gøre mere aff och haffue i forrad.«¹⁵ D. Petter var

Christian IV's hovkemist Peter Payngk, anställd vid destillerhuset i Kongens Have i Köpenhamn. Han var en av tidens mer betydande paracelsister.¹⁶

Worms beskrivning och de upplysningar som ges i Christian IV's brev tyder närmast på att bland besökarna vid källan återfanns endast ett fåtal som i mer egentlig mening levde kvar i traditionell folklig katolsk helgonkult. Fler tycks ha fått upp ögonen för källan p g a de rykten som spreds dels om mirakulöst botande och dels om källvattnets läkande egenskaper ur medicinsk synpunkt. I det följande skall alltså intresset fokuseras på sistnämnda. Många, kanske flertalet av besökarna kom till källan enbart p g a dess rykte som hälsokälla utan tanke på varken helgonkult eller mirakulöst botande. Det blev också utgångspunkten för teologernas hållning. Visserligen kan exemplet med prästen Jens i Helsinge tyda på att det också funnits en skepticism mot källans läkande förmåga överhuvud. Vad som än i verkligheten ligger bakom berättelsen om denne kan berättelsen röja en attityd som fanns i samtiden från kyrkans sida, nämligen ett kategoriska avfärdande av källans läkande förmåga. Att överhuvud besöka källan var övertro och villfarelse utan någon som helst verkan. Ett kategoriskt avvisande hade dock ingen förankring varken hos allmogen eller teologerna i stort. Inte minst just p g a berättelsen om Jens i Helsinge kom ett kategoriskt avvisande till korta, från kung till fattigt folk. Teologerna och kyrkomännen stod inför det faktum att både hög och låg erkände källans eller källvattnets läkande egenskaper. Att förbjuda besök vid källan var knappast realistiskt, inte ens för att få slut på rester av katolsk helgonkult. Sistnämnda sökte man dock reglera något, bl a genom att förbjuda besök vid källan vissa helgdagar som var förknippade med Helene. Som nämnts ovan fick det inte ske någon »papistisk Afgudsdyrkelse St. Hans Nat eller Tide af vrang Tro«. Fortlevande folkkult hade alltså föranlett prästerna att uppmana, att källan inte fick användas midsommarafton.¹⁷ En dagboksanteckning från 23 juni 1639 anger dock, att Christian IV själv besökte källan vid midsommar och att han även gav allmosa i samband med besöket: »Juni 23. drog jeg fra Frederiksborg til St. Lenis Kilde. Juni 24. Brugte jeg det Vand af St. Lenis Kilde. Gav jeg til de Fattige 150 Dlr.«¹⁸ Liisberg vill t o m hävda, att kungen hyllade folkfromhetens heliga Helene som firades midsommar och inte kyrkans St. Helene som firades 1 augusti. Jag skall inte gå in på frågan vem Helene egentligen var som dyrkades utan den intresserade hänvisas till Liisbergs diskussion. Exemplet med Christian IV visar hur svårt det var att även hantera frågan om bestämda tider. Att Christian IV önskade besöka källan bestämda dagar behöver dock långt

ifrån innebära, att han bakom den lutherska fasaden levde kvar i en katolsk helgonfromhet. Det sannolika är snarare att han praktiserade någon regel utifrån tidens bondepraktikor, i vilka de gamla helgonnamnen levde kvar som namn på årets dagar.¹⁹ Christian IV ägnade ju stort intresse åt kalendrar och horoskop.

Kyrkomännen fick under alla omständigheter acceptera att folk besökte källan. Istället för förbud blev det undervisning – och detta också vid själva källan. Redan den utförliga titeln på Hansens skrift ger oss flera värdefulla uppgifter om kyrkans syn på källan. Viktigt att lägga märke till är att det klart framhålls i titeln att källan kunde *brukas*. Den kunde naturligtvis också missbrukas men det fanns ett av kyrkan legitimerat bruk. Uppräkningen ovan av de helgondagar på vilka källan framför allt besöktes kontrasteras nu hos Hansen av ett viktigt faktum, nämligen att det finns en *kraft* av Gud i vattnet oberoende av dessa helgondagar, en ständig kraft sammanhängande med Guds allsmäktighet: »lige som Gud Allermectigste icke saa vel paa andre Tider skulde kunde gifue Vandet sin Krafft / som paa de tider.« Att vattnet hade en hälsobringande kraft förnekades alltså inte av kyrkan officiellt. Redan Landemodet 1617 hade erkänt vattnets läkande kraft men betonade samtidigt att den inte fick tillskrivas helgonen utan Gud allena: »...ald den Krafft som findis deri Vandet / leggis GVd til / saa hand tackis der for alleene / baade med Almysse til de Fattige i Blocken i Thiisvelde oc i alle andre Maader«.²⁰

Den kraft i vattnet som nämns bör ägnas en närmare uppmärksamhet. Uppgiften ger nämligen en vägledning när det gäller att närmare konstatera innehållet i kyrkans undervisning och den bakomliggande teologin under första hälften av 1600-talet. Om än något kategoriskt skulle man kunna säga att under medeltiden sammanhängde källans teologi med läran om helgonen, d v s Gud verkade genom helgonet. Att koppla källans läkande egenskaper till helgonen var naturligtvis inte möjligt för de lutherska teologerna under 1600-talet. Det var heller inte nödvändigt för renässansens positiva natursyn hade medfört att en annan sida av den kristna tros läran fått en framträdande plats i det kristna tänkandet, nämligen läran om skapelsen. Det är till denna lära Hansen knyter sin undervisning. Hur framträdande läran om skapelsen är i teologin c:a 1600 har jag behandlat i en särskild undersökning som jag kan hänvisa till²¹ men två namn skall nämnas utifrån denna undersökning, nämligen Johann Arndt och Anders Arrebo. Allmänt bekant är Anders Arrebos stora diktverk »*Hexaameron Rhythmico-Danicum*. *Det er: Verdens Første Vges Sex Dages præctige oc mæctige Gierninger / med den allerhøjeste Skaberes alting-formuende Finger paa det allerme-*

sterligste skabte oc beredde; Hans ubegribelige Viisdom / oc u-beskrifvelige Godhed / til højfforskyldte Hæder oc Ære / oc hans ædeligste Creature Mennisket / til et ret Sursum corda, Siel- oc Ansict-opløftelse / oc Skaberens hellige oc herlige Beskuelse«. Verket utkom dock inte under Arrebos livstid utan först 1661. 1618 utkom däremot i dansk översättning Johann Arndts »*Liber Naturæ, eller Natvrspeyel. Huorledis Verden / som Naturens store Bog / effter Christelig udleggelse / vidner om Gud / oc til Gud henviser os / Oc huorledis alle Mennisker formedelst Creaturene tilskyndis at elske Gud / oc der til ved deris egit Hiertis offuerbeviisning tilholdis*«. Översättare var Peter Nielsen Gelstrup. Gelstrup hade bedrivit studier vid olika skolor i Tyskland, Frankrike och Italien. 1614 återkom han till Köpenhamn och verkade här de närmaste 16 åren, först som professor i latin, sedan i grekiska och slutligen i logik. Han medverkade också vid utgivningen av flera av Hans Poulsen Resens skrifter.²² Både hos Arrebo och hos Arndt återfinnes en undervisning om källor och källvatten. Undervisningen ges i samband med tredje skapelsedagen. Hos Arrebo möter rubriken »Hydratologia & Geologia Mosaica, eller Vandenes Rømning, oc Jordens Kledning».²³ Termerna *hydratologia* och *geologia* visar det nära sambandet mellan naturvetenskap och teologi, kännetecknade för tidens hexaameronlitteratur. Hälsokällor beskrivs av Arrebo på följande sätt:

»See! slig natuurlig bad oc selsom varme Vande,
 Israels Læge good, bestil i mange Lande,
 Af Bierg oc Jordens bryst saa underlig at flyde,
 Med underskedlig Luct, smag, Dyd oc Kraft sig yde,
 I Tydsk-Land, Bhemer-Land, i Ungeren desslige,
 Valland, Moravien oc udi Franckeriige.
 Diid søger Herr' oc Knect, sit Huus oc hiem forlade,
 Af samme Helsen-Vand at drick', oc der i bade,
 Oc fra saa mangel sooet i korter tiid *cureris*,
 Foruden Medicin i Helbred-Stat formeeris.
 At det ej under er, hvor saadan Badstue falder,
 At den gemeene Mand dem Lifsens Kilder kalder.
 Den svulftig Vater-soot, maae svicte sig oc lindre,
 Den knudefuld Podagr' i Food oc Haand ej mindre.
 Den halt' oc blinde Mand heel ofte diid henhøris,
 Oc løber hiem igien; u-fructbar fructbar giøres.«²⁴

Dessa versrader ur Arrebos »*Hexaameron*« sammanfattar väl den teologiska hållningen till källor. De var en gåva av Gud, av »Israels Læge good«. Kännetecknande för vattnet var »underskedlig Luct, smag, Dyd oc Kraft«. Liksom Helene kilde besöktes av både kung och fattig sökte sig enligt Arrebo både »Herr' oc Knect« till de hälsobringande källorna. Arrebo nämner vidare i dikten att man antingen kunde dricka av

vattnet eller också bada i det och han nämner badhus. Vattnets läkande egenskaper erkänns också av Arrebo, halta och blindas blir helade etc.

Arndt nämner hälsobrunnar i samband med både tredje och femte skapelsedagen men är något mer kortfattad när det gäller att upplysa om hälsokällornas bruk och verkan. Under tredje dagen heter det:

»Er det icke it stort under / at mand finder de kilder / som giffue saa hedt vand / at mand der udi kand skaalde høns oc gæs? Huor mange kaastelige lægomskilder findis paa atskillige steder / huilcke mand kalder *thermas*, varme bad? De ere mørske / salte / bieske kilder / oc andre saadanne. Hoss de Garamanter finder mand de kilder / som ere saa hede om natten / at mand icke kand røre ved dennem / oc saa kaalde om dagen / at mand icke kand dricke der aff. Saa haffuer Gud skabt lægdomskilder / oc fødekilder.«²⁵

och under femte:

»Huilcke mangehaande underlige slaugs kilder giffuer GVD den HErre? Der ere Steenkilder / Saltkilder / varme Vand / som føre alle lægoms kræffter udi sig. Lige som Jorden giffuer mangehaande Suur / Sød / biesk slaugs Fruct: Saa giffuer oc Vandet dennem.«²⁶

Enligt Hansen i »*Fontinalia sacra*« skulle källorna användas på ett rätt sätt utan missbruk, vilket den kunde som var upplyst och upplärd i katekesens rena lärdomar. Den hjälpsökande skulle bege sig till källan i en rätt tro och be Gud i Jesu namn att han ville ge vattnet sin kraft till lekamlig hälsa:

»Men effter at Folck formedelst Guds Naade ere nu komne til GVDs sande Kundskab / oc formedelst Catechismi reene Lerdøm ere bedre opliuste oc oplærde / da bestaar Kildernis rette Brug der udi: At mand udi en sterck oc stadig Tro / uden nogen Dagvall / naar Nød oc Trang det udkreffuer / søger did / oc beder Gud i Sønnens JESU Christi Naffn / at hand vil giffue Vandet sin Krafft til nogen legemlig Heldbred / om det er hans Faderlige Vilie / oc det kand skee hannem til ære / oc sig til Gaffn oc Salighed.«²⁷

Härigenom kunde många komma till hälsa och Hansen ger några exempel.²⁸ En flicka, Maren Pedersdatter, hade 1636 blivit biten av en huggorm. Föräldrarna hade begett sig till källan och gjort i enlighet med Hansens undervisning. En döv hade 1641 begett sig till källan och kunde nu lyssna till Guds Ords predikan. Många blindas hade vid källan fått sin syn. Hansen lägger stor vikt vid att betona, att helandet inte sker p g a offer och bön till den heliga Helene. Helandet förstås helt utifrån det för tiden typiska framhävandet av skapelseläran och förundran inför Guds storhet i naturen. Hansen ställer frågan vem som är »den rette Principal Verckmester / Hoffvetmand oc virckende Aarsage til alle Kilder?«²⁹ I svaret på denna fråga hänvisas just till skapelsens tredje dag:

»Oc derfor den rette Hoffuetmand oc virckende Aarsage til alle Kilder / huilcken / der hand nu paa Skabelsens tredie Dag haffde skilt Vandene fra huer andre til en viss Sted / oc haffde indeluct dennem i Jordens Huler / oc hafde tillige udspreed Vandenis store Forraad / som vaar udrunden aff Haffuet til adskillige Jordens Parter / da er aff disse Vandenis Ofuerflødighed paa samme Skabelsens Dag udrunden / effter Guds Befalning Kilder oc Aaer / paa adskillige Steder / til hine skabte tingesters Gaffn oc Brug.«³⁰

En viktig tanke hos teologerna på 1600-talet är alltså, att vattnet innehåller en läkande *kraft* skapad av Gud. Denna kraft sätts nu av Hansen i relation till den kraft som finns i örterna, och det är därför näraliggande att anta, att Erich Hansen ansluter till tidens paracelsism. Inom teologin förmedlades paracelsismen inte minst genom Johann Arndts skrifter.³¹ Som antytts är Hansens utläggning besläktad med tidens *hexaemeronlitteratur*, t ex Arrebo och Arndt.³² En fråga som kan ställas är, om Hansen haft mer ingående kännedom om Arndts »*Liber naturæ*« från 1618 (Arrebos arbete utgavs först 1661). Jämföres Hansens »*Fontinalia sacra*« med Gelstrups utgåva av Arndts »*Liber naturæ*« konstateras snart, att Hansen inte bara haft kännedom om Arndts »*Liber naturæ*« utan att han också direkt excerperat delar från denna. Detta möter inte minst när Hansen behandlar källans läkande kraft i relation till den kraft som finns i växterna. Själva undervisningen hos Hansen är indelad i 17 punkter eller frågor. Den tredje frågan gäller just varifrån de läkande källorna, som finns på åtskilliga ställen, har sin kraft.³³ Svaret blir, att samme Gud som gett örterna på marken sin kraft har gett vattnet sin kraft:

»Den samme Gud oc HErre som hafuer giffuet Vrterne paa Marcken deris Krafft / haffuer i lige maade ved sit Almectigheds Ord lagt sin Guddommelig Krafft i Vandene. Oc lige som hans Viisdom oc høypriselig Rundhed sees i Vrterne oc deris Krafft / saa befindis oc fornemmis den i lige maade i Vandene oc deris Krafft.«³⁴

Sedan fortsätter Hansen direkt att citera Gelstrups utgåva av Arndts »*Liber naturæ*«, visserligen utan hänvisning. En jämförelse mellan Hansens text och texten i Gelstrups utgåva av Arndt 1618 ger dock full säkerhet. Så här heter det hos Hansen och nu är det växternas kraft det gäller:

»Paa en Vrt skal du finde synlige Tegn / huilcke ere Guds leffuende Haandskrift oc Offuerskrift / huor med hand haffuer tegnet den Vrt / effter hendis skiulte Krafft / saa kunsteligen / saa underligen / saa prydeligen / at ingen Kunstmester kand den saa egentlige der effter affmale. Ja med den vdvortis Form oc *proportion* henvise de ofte til deris skiulte oc usiunlige krafft. Thi en hafuer Skickelse som et Hofuet / en anden som Øyen / den tredie som Tænderne / den fierde som Tungen / den femte som Hænder oc Fødder / den siette som Hiertet / leffueren / Blæren / Nyrrerne / saa er oc andre saadanne Ting. Oc dette ligger alle vegne for dine Øyen.«³⁵

I Gelstrups översättning av Arndt 1618 heter det:

»Paa een urt eller blomster skalt du finde søndelige tegen / huilcke ere Guds leffuende haandskrift oc offuerskrift / huor met hand haffuer tegnit den urt / efter hendis skiulte krafft / saa kunsteligen / saa underligen / saa prydeligen / at ingen Kunstmester kand den saa egentlig der effter affmale. Ja met den udvortis form oc *proportion*, henvise de ofte til deris skiulte oc usiunlige krafft. Thi een haffuer skickelse som it hoffuet / en anden som øyne / den tredie som tænderne / den fierde som tungen / den femte som hænder oc fødder / den siette som hiertet / leffueren / blæren / nyrene / saaer / oc andre saadanne ting. Oc dette ligger alle vegne for dine øyen«³⁶

Intressant är att se hur Hansen direkt utnyttjar Arndts utläggning av växternas läkande kraft. Utläggningen finns under tredje skapelsedagen. Hansen fortsätter utifrån Arndt:

»Saa snart du træder paa en grøn Tørre / da hafuer du under dine Fødder / din Spise oc Lægedom. Thi udi det allerringeste Græss oc Frø / huilcket du faare ringe ia unytteligen holder / er større Guds Visdom / Krafft oc Virckelse / end du nogensinde kand begrunde.«³⁷

Hos Arndt heter det:

»Saa snart du treder paa en grøn tørre / da haffuer du under dine fødder din spise oc lægdom. Thi udi det alleringeste græs oc frø / huilcket du faare ringe ia unytteligt holder / er større Guds viisdom / krafft oc virckelse / end du begrunde kand.«³⁸

Här bryter Hansen Arndtcitatet utan att läsaren märker det och infogar nu:

»Ligesaa skulle vi ocsaa forstaa det om Kilderne / blant huilcke somme ere mørske / somme søde / kaalde / varme / etc. At Guds Visdom / Krafft oc Virckning er udi dennem større end noget Menniske endnu hidendtil / hafue kundet udgrunde.»

Infogningen avslutas enligt Hansen:

”Och ligesom Vrternis Krafft er icke endnu til den tusende deel begrundet: Saa er i lige made Vandene i deris usiunlige oc skiulte Krafft endnu aldrig blefuen udgrundet.»

Sedan återgår Hansen till Arndt och dennes anknytning till paracelsisk signaturlära och destillerkonsten:

»Derfor / naar du nu kiender icke alleniste Vrternis udvortis Form oc *Signatur* / men oc den inderlige skiulte Form / oc du aabenbarer denne formedelst den rette Destillere Kunst / at du uddrager den krafft / i huilcken den rette Lægedom ligger / den pure / reene *Essentz* oc klare Liuss aff hine smaa Skalehuuss oc kleine skiul / huor Gud HERren

haffuer samme inderlige Form indlagt: Da skal du først smage Skaberens Godhed i hans Gierning.«³⁹

Som jämförelse skall också Arndt citeras här:

»Naar du kender / icke alleeniste den udvortis form oc *signatur*, men den inderlige skiulte form / oc du obenbarer denne formedelst den rette distillere kunst / at du uddrager den krafft / i huilcken den rette lægdom ligger / den pure rene *essentz* oc klare Lius / aff hine Smaa skalehuss oc kleine skiul / huor GUD HERRen haffuer samme inderlige form indlagt: Da skalt du først smage Skaberens godhed i hans gierning ...«⁴⁰

Kopplingen av Hansens skrift till Arndts »*Liber naturæ*« är av största betydelse när det gäller att bestämma förstnämndas idé- och teologihiistoriska sammanhang. Att Hansens skrift inte primärt kan anses som en »kamp« skrift mot katolsk helgonkult har redan framhållits. Primärt kan Hansens skrift anses hemmahörande i den omkring år 1600 vanliga lutherska fromhetstyp med dragning åt mystik och paracelsism, i vilken naturen framhålls som del av den gudomliga uppenbarelsen. Inte minst Arndts skrifter hade stor betydelse i denna fromhetstyp. Denna fromhetstyp ligger i sin tur som grund för den egentliga fysikoteologiska skolbildningen på 1700-talet. Hansens skrift kommer härigenom också att kunna ses som ett led i den fysikoteologiska utvecklingen under 1600-talet. Jag återkommer nedan till detta.

Att Hansen sammankopplar källvattnets kraft med den kraft som finns i örterna är intressant ur även en annan aspekt än den teologihiistoriska kopplingen till Arndt. Idéhistoriskt visar den nämligen, att Hansens skrift också har en medveten koppling till rådande tankar i tidens läkevetenskap och naturvetenskap överhuvud. Under 1500-talet hade det direkta naturstudiet mer och mer betonats och när det gäller läkekonsten hade intresset mer och mer koncentrerats kring de läkemedel, som direkt finns i naturen som en Guds gåva. Redan Malmöläkaren och humanisten Henrick Smid betonade i sin örtbok 1546 »EEN SKØN. loestig. ny urtegaardt. prydet med mange atskillige vrter, som tiene til menniskens legemmes sundheds opholdelse, desligest huorledis Electuaria, Syrupe, Conserua, oc Olier, skulle ret kostelige gøres, oc beredes, aff denne vrtegaards vrter, deres røder oc blomster, Oc andre saadanne subtilige nyttelige ting, aldrig tilforn seet paa vort danske tungemaal, Tiilhobe samblit oc fordanskedt Aff Henrick smith wdi Malmø.« hur viktigt det var att lära sig använda de inhemska växterna:

»den almectigste Gud vor kere hiemelske Fader / haffuer giffuit oss heer i disse landt oc Rige, offuerflødige vrter nog, som tiæne til wor complex oc natur at læge oc hielpe vor legemmes siugdomme med, for atskillige sotter, som oss tilkomme kunde, saa vel som

dem aff India, Arabia, oc Calcutten. Her voxer mange edele vrter i Rigit, som dog foractis oc trædis vnder fødder (lige som de wore icke skapte aff Gud oss til gode) Men wiste wii deris krafft, oc dygder, Da hulde wii dem i større ære oc verdighed, end wii gøre? --- Her ere dog mange aff saadan art oc nature, at de foracte Guds gode gaffuer. oc holle mere aff fremmede oc vdlendeske forderffuede, gamle, tørre, oc ormstungne vrter, endt aff wore egne, som her voxer, huilcke wi maatte vel saa for en føie ting, oc bruge oss til nytte. Men somme købe dog fremmede vrter, dem mere til døden, end til helbreide.«⁴¹

Det är den tanken som också ligger bakom Arndtcitatet ovan: »Saa snart du træder paa en grøn Tørre / da hafuer du under dine Fødder / din Spise oc Lægedom. etc.« Tanken kom under 1600- och sedan 1700-talet att mer och mer appliceras inte bara på örterna utan också på vattnet. Hos Arrebo ovan nämns hur människor reste långt för att komma till de hälsobringande källorna: »I Tydsk-Land, Bhemer-Land, i Ungeren desslige, Valland, Moravien oc udi Franckeriige. Diid søger Herr' oc Knect, sit Huus oc hiem forlade.« En utbredd uppfattning i Norden hade varit, att hälsokällor var ovanliga, nästan obefintliga här. De fanns längre söderut, en inställning som bekräftas i nämnda versrader hos Arrebo. En reaktion mot långa utlandsresor till hälsokällor börjar dock märkas och de inhemska nordiska källorna väcker mer och mer intresse. Det kanske tydligaste exemplet på detta möter under senare hälften av 1600-talet, nämligen hos läkaren Urban Hiärne (1641-1724). I Sverige hade man länge letat efter hälsobrunnar och 1678 kunde Hiärne konstatera en sådan, nämligen Medevi högbrunn, som han ansåg vara helt jämbördig med de utländska. Han propagerade för denna i flera skrifter, som han utgav i ämnet. En av de senare är den 1707 utgivna med titeln »*Kort Anledning Til Haelsobrunnars Och Mineral-watns Vpletande / beproefwande och brukande, Efter gifna låfwen / Til det Hoegt-beroemmelige Konungarikets i Norrige Loflige Inbygggiare*«. Hiärne är av särskilt intresse när det gäller ämnet i föreliggande artikel inte bara därför att han utgivit skrifter om hälsokällor utan även därför att han liksom Arndt och Hansen bygger på en paracelsisk naturuppfattning. Hiärne refererar i sin skrift till följande skrifter av Paracelsus: »*Tract. de morbis Tart*«⁴², »*d. aq. nat*«⁴³ samt »*lib. de The(rm)*«⁴⁴. Den danska naturvetenskapen under 1600-talets första hälft skattas högt av honom och han nämner Thomas Bartholin, Ole Borch, Peder Severinus, Simon Pauli och Ole Worm.⁴⁵ Inledningsvis skriver han, att bland världsliga och timliga välsiginelser som Gud gett människan är hälsan den bästa och nödvändigaste. Därför har också den mildrike Guden gett människan »margehanda Laekedomar ... af oerter eller waexter / af mineralier och metaller, samt af diurens delar«. ⁴⁶ Läkemedel som framställs av »Chymicis« förbigår han eftersom

de med »stor moeda foerfaerdigas« och inriktar sig istället på de läkemedel som »naermare aero / och Gudh oss vthan vår moedo eller diupt eftertaenckiande gifwit hafwer«. Hiärne beskriver hur människor rest till de utländska brunnarna under »stoor omkostnad och moedo« men istället för tillfrisknande även förlorat den hälsa som kunnat erhållas genom att stanna hemma och använda de näraliggande läkemedlen. Gud har dock inte uppenbarat allt på en gång utan det ena efter det andra, och nu t ex Medevi högbrunn. På upptäckten av denna brunn, som hos Hiärne närmast betecknas som en Guds uppenbarelse, behöver människorna i Sverige inte längre »fara över ån efter vatten«:

»Men Gudh som intet vplåter sina rika håfwor på en gång / vthan vppenbarar det ena efter det andra / alt i sinom tiid / som han finner det oss nyttigst wara / haar endtlig ypnat oss oegonen / och wiist oss / at wii fara oefwer åån efter watn / och at wii det aefwen så wael (om icke fullkomligare) aega som foerberoerde laender / hafwandes det foer foettern / som wii medh så beswaerligt resande / swår omkostnad och tiidsspillan hos fremmande soekt.«⁴⁷

Gud har enligt Hiärne gett människor i alla länder enkla läkemedel mot de sjukdomar som finns just där:

»... såsom foerfahrenheiten wiser / at vår mildeste Gudh haar alla Laender foersedt medh tarfliga laekedomar emot de der i orten gaengse siukdomar / så wael in regno vegetabili och minerali, som animali.«⁴⁸

På samma sätt ser Hansen i »*Fontinalia sacra*« Helene kilde som ett klart uttryck för Guds kärlek och godhet mot människorna på orten och i Danmark. Tillfrisknande sker genom en kombination av denna Guds godhet och välgärning och vattnets naturliga kraft:

»Iblant andre herlige oc drabelige Gierninger oc Velgierninger / huor ved GVD Allermectigste haffuer giffuet sin Kierlighed oc Godhed tilkiende imod os / da ere de viitberømde Helenæ Kilder udi Sieland icke end de ringeste / thi formedelst Guds naadige Velsignelse oc deris egen naturlig oc medfødde Krafft *curerer* deris velsmagende Vand mange Menniskers indvortis oc udvortis Svaghed oc store Skrøbelighed / huormed GVD Allermectigste lader paakiende sig at være stor ud i Raad / oc mectig udi Gierning ...«⁴⁹

För det första är Helene kilde enligt Hansen ett tydligt och säkert bevis på Guds hjärtelag mot människan. Allt skapat har som mål att tjäna människan (jfr andra delen av Arndts »*Liber naturae*«!). Helene kilde är alltså enligt Hansen

»*Certissimum beneficii temporalis argumentum*, det er / en fast oc wfeilbar Beviis / paa et Faderligt Hiertelaug oc synderlig Velgierning imod os / effterdi Gud Allermectigste

saaledis haffuer forordnit Creaturerne / at de uden ald Vnderskeed oc forskiel skulle tiene alle Mennisker.«⁵⁰

Man lägger märke till betoningen på »oss«, d v s just människorna i Danmark. Det är en godhet mot befolkningen här och för den godheten är de skyldiga att tacka med sång och psalmer, under bön och knäfall. Dessutom är det en godhet som långt ifrån visats människor i alla andra länder:

»Hui skulle vi da icke ocsaa nu glæde oc fryde os oc med Sang oc Psalmer / med Bønner oc Knæfald høyprise HÈrren for disse Kilders runde oc rige Aabenbarelse / sigendis: Saaledis hafuer hand icke gjort ved alle folck som hand haffuer gjort imod os i dette Land.«⁵¹

Läkandet vid källan sätts sedan av Hansen i kontrast till vissa läkares bedrägliga och föga tjänliga medikamenter. Betoningen ligger alltså på de i naturen direkt givna läkemedlen i kontrast till de konstgjorda, som mer fördärvar människorna än helar. Därför bör människan än mer prisa och berömma den främste och bäste läkaren Jesus Kristus för källornas vatten:

»Thi dersom HÈrren hafuer befalet at mand skal ære Lægen foren fornødenhed skyld / huilcke dog ofte bedragis med mange forliggen oc forderffuet *medicamenter* oc derofuer i steden for de forige Krafftens *restitution* ofte fororsager Menniskens forderfuelle oc undergang: Huor meget meere ere vi da skyldige til at høyprise oc berømme den ypperste oc beste Læge JEsu Christum for disse herlige Kilders Vand.«⁵²

Den under 1600-talet vanliga tanken på enkla läkemedel av Gud givna och uppenbarade i naturen är säkert inte utan betydelse för varken Helene kildes eller andra hälsokällors ökade popularitet under 1600-talet. Teologiskt fanns här en Guds gåva som inte på något sätt fick betvivlas eller föraktas. Medicinskt fanns ett enkelt och lättåtkomligt läkemedel som varken krävde destillerkonst eller alkemi att framställa, liksom fallet var med örterna. Det fanns alltså varken något teologiskt – eller medicinskt – skäl att förbjuda besök vid källor, som hade rykte om läkande egenskaper. Snarare låg det i tiden att uppmuntra besöken vid dessa källor och leta efter nya. Enligt Hiärne borde man t o m påbjuda allmogen från predikostolarna i kyrkorna att uppsöka nya källor och sedan underrätta sina förmän:

»Foerst at de som af hoega Oefwerheten foerordnas haer medh at bestaella / allmogen der til disponera och beqwaema / at de sådana slags watn vpsoekia / som hafwa en fremmande smak ...«⁵³

Vidare:

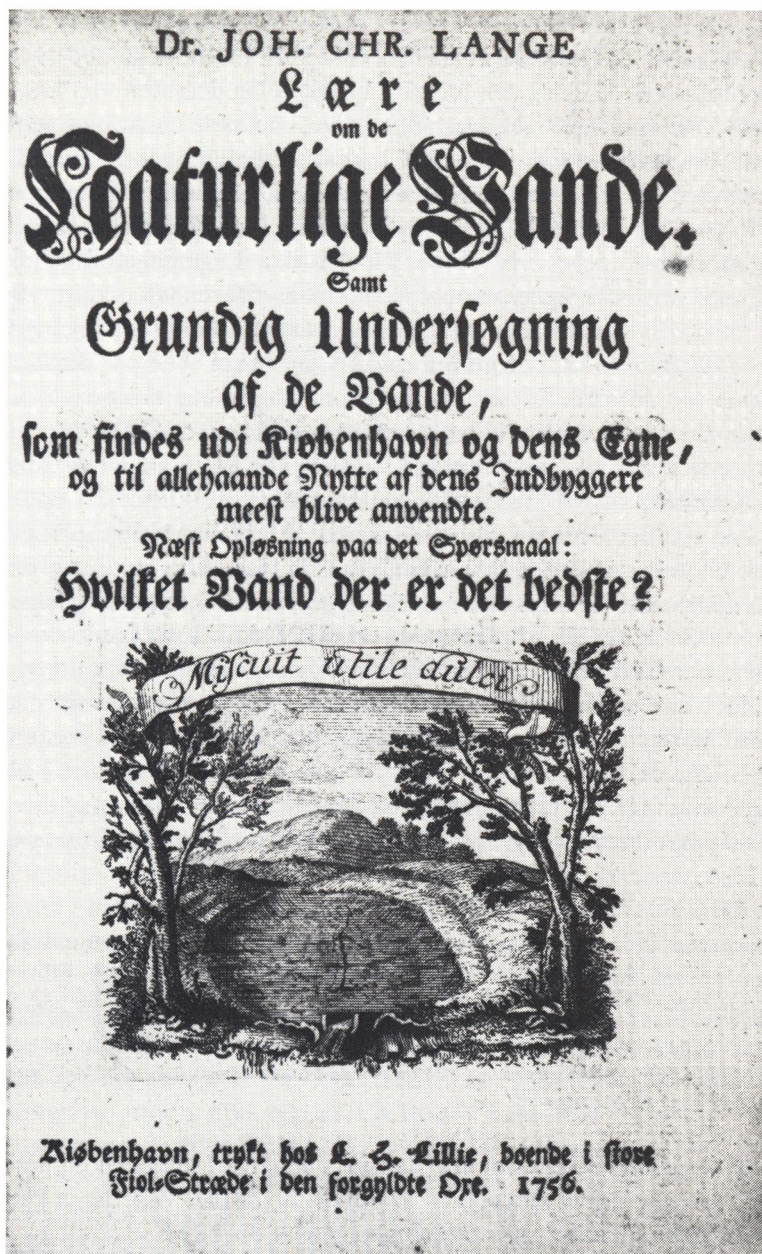
»Der de nu således hafwa kundskap om / ofoerdroeijeligen sina Foermaenn tillkaenna gifwa / hwilka kunde foerordna och befalla / at ock sådant skulle kungioeras på predike-stolarna / vthi allmaenna Landzting / samt å hwarjohanda saett. Kunde icke heller skada / om man tryckte Zedlar innehållande denne materie vthi wissa frågor begrepne kring om hela Riiket saende / som ock vthi Kyrckior / Sochnestugur och Tingzplatzer vplaestes; aefwen som haer på våra orter vthi ett eller annat måhl medh stort eftertryck aer skedt.«⁵⁴

En anna skrift som också bör nämnas i sammanhanget är Dr. Joh. Chr. Langes 1756 utgivna »*Lære om de Naturlige Vande. Samt Grundig Undersøgning af de Vande, som findes udi Kiøbenhavn og dens Egne, og til allehaande Nytte af dens Indbyggere meest blive anvendte. Næst opløsning paa det Spørsmaal: Hvilket Vand der er det bedste?*« I motsats till Hiärnes skrift saknas hos Lange dock en teologisk anknytning. Han behandlar källvattnet ur snäv vetenskaplig synvinkel. Hans bok är i sammanhanget framför allt av intresse p g a de upplysningar som ges om Helene kilde, nu ett helt sekel efter Hansens »*Fontinalia sacra*«. Langes intresse koncentreras i första hand till det vatten som används dagligen och påpekar att det skall vara friskt och hälsosamt. Hos honom möter en viss tveksamhet inför särskilda källor och deras läkande kraft:

»thi lad være, at ikke just et hvert Steds Egne eyede saadanne Kilder og Brønde, som vare begavede med nogen besynderlig Læge-Krafft (hvilket man dog ey kand vide, saa længe ingen grundig har undersøgt alle Vandene paa samme Sted) saa var det dog Nytte nok, naar man kunde opdage saadanne Vande, som vare reene og friske, og hvorudi ikke fandtes nogen skadelig eller fleere Materier, end de, som til et sundt og got Vand ufordres.«⁵⁵

Rent och friskt vatten står alltså i centrum hos honom. Vatten däremot som av naturen är »begavede med Læge-Krafft« kan endast användas med mycken varsamhet. Om Helene kilde konstaterar han inledningsvis, att den »alt fra gammel Tid« har haft »Navn af Sundheds-Brønd« och att den ännu är i »godt Rygte«.⁵⁶ Han erkänner också utifrån den analys av vattnet han gjort vattnets läkande egenskaper. Vattnet har både »fortient, og endnu fortiener sin billige Roes i mange besværlige Tilfælde«.⁵⁷

I det medeltida tänkandet låg tanken på att blidka S:ta Helene genom bön, offer, åkallan och allmosa. Den som inte underkastade sig detta hade begränsade möjligheter att erhålla läkedom. Nalkas däremot helandets möjligheter genom källans vatten utifrån det för tiden typiska vetenskapliga betraktelsesättet och skapelseteologin måste

Titelsida till Joh. Chr. Lange, *Lære om de Naturlige Vande*, 1756. Det Kongelige Bibliotek, København. Foto: Det Kongelige Bibliotek, København.

konsekvensen bli att läkedom kunde erhållas oberoende av dens tro som besökte och använde sig av källan. Gud låter ju sin sol gå upp över både onda och goda och i den lutherska tanken låg dessutom det konsekventa avvisandet av förtjänsttanken. Det var helt Guds nåd som ledde till botandet, genom de medel han av nåd givit även i naturen. Hansen var inte omedveten om problematiken. Han ställer nämligen också frågan om det är rätt eller orätt att utan Guds befallning »søge hen til saadanne Lægedoms Kilder / oc til den Legemlig førligheds Behielping« använda sig av vattnet.⁵⁸ Eftersom erfarenheten visat, att många blivit friska vid källan, är det inte orätt att människor i mängd beger sig till Helene kilde. Naturen lär, att den som är »suag oc skrøbelig / vilde gierne være karsk / oc huo som Lægemens besuæring oc Kaarss haffuer at dragis med / ville gierne være det qvit.«⁵⁹ Det lägre i skapelsen tjänar det högre. Vattnet i sig själv har ingen glädje av dess egenskaper men väl människan.⁶⁰ Eftersom människan består av både kropp och själ har Gud förordnat allt skapat att tjäna människan både när det gäller kropp och själ.⁶¹ Människan får dock inte helt sätta sin tillit till själva vattnet och källorna. På frågan om det inte är otillbörligt att människor sätter sin tillit och förtrostan till källvattnet men samtidigt glömmer Gud, från vem den bästa hjälpen kommer, svaras att det finns inget okristligare och otillbörligare än att sätta sin tillit till det skapade. Härigenom göres nämligen det skapade till en avgud och ett sådant »Affguds Billede hader Gud / oc kand icke fordrage det i sit hellige Aasiun«.⁶² Detta hindrar dock inte bruket av källorna, men människan bör dock mer tänka på Gud som gett örterna och vattnet sin kraft:

»Men dersom vi enten ville bruge Vrter til Lægedom / eller Kildernis Vand til voris Legemlig Cur / da skulle vi fast meere henstille vore Øyen til HErren / som haffuer giffuet Vrterne oc Vandene sin Krafft / end at vi skulle see til Midlerne i sig selff. Ja vi skulle icke saa høyt acte Vrterne eller Kildernis Vand / ved huilcke vi kunde cureris som vi io høyre skulle acte oc skatte Gud / som haffuer giffuet dem saadan Krafft / oc der hos erindre os / at Gud / ved all den Hielp som os ved de Midler bevisis / søger intet andet / end sin Ære oc voris Salighed.«⁶³

Efter dessa påpekanden kommer Hansen till själva frågan om en person utan tro kan erhålla läkedom. Svaret är att vattnet visserligen kan hjälpa kroppen till hälsa men läkedomens gagnar dock den som inte tror mindre än den som tror:

»Endog de Naturlige Midler kunde vel hielpe til Legemens Sundhed oc Helbrede / uden den leffuende Tro til Gud saa er det dog ufeilbar vist / at saadan Legemens Helbredelse kand icke være os saa gaffnligt som det sig burde / naar Troen icke er der hos. -- Derfor /

dersom vi ville nyde Gud / oc hans skabte Creaturer os til salig Gaffn oc gode / skulle vi tro paa Gud / oc med gandske Hierte henge stedse ved hannem.«⁶⁴

Det är alltid ytterst Guds vilja som ligger bakom och därför kan ingen räkna med läkedom endast p g a »Vandenis Natur skyld« utan endast p g a »GVds gode Vilie skyld / huilcken arbeider ved Vandene i Kilderne / at de blifue de skrøbelige oc suage som en Lægedom«.⁶⁵

Det finns enligt Hansen två sätt som Gud botar en människa på, ett naturligt och ett övernaturligt, en »Naturlig oc *ordinarie* maade«, nämligen genom »Medicamenterne« som han gett den »Krafft at de adskillige Siugdomme kunde fordriffue«. Det andra sättet ligger utanför »Naturens Orden« nämligen »Mirackler / naar Gud selff gjør det aff sin egen Guddommelige Krafft«. När det gäller de jordiska läkemedlen, örter och vatten, så kommer dock deras kraft från Gud och om han »aff sin Synderlige godhed icke haffde indgiffuet dennem samme Krafft / kunde de aldrig bliffue noget Menniske til Lægedom«. Eftersom källvattnet är ett »Naturligt oc *ordinarie* middel« som Gud gett människan gör ingen orätt som »bruger saadanne middeler / som ere Naturlige«.⁶⁶ Hansen bekräftar också det övernaturliga och för människans förnuft obegripliga i samband med helandet vid källan. Många har fått tillbaka sin hälsa även om det »siunis for Fornufften it meget slet Verck«.⁶⁷ Hansen hänvisar till de läkande källor, som nämns i Bibeln, t ex Betesda i Joh. 5 och Siloadammen i Joh. 9.

Efter genomgången av vattnets läkande egenskaper för kroppen övergår Hansen till att behandla källan som läkedom för själen. Gud vill inte bara »forfriske oc vederquege Legemens Kraffter med dette Vand / men oc Siælen med det sande Liffsens Vand / huis Kildespring allene ere skiulte hos hannem / oc huis Becke der trenge sig igiennem til det ævige Liff«.⁶⁸ Källorna har också en symbolisk betydelse som besökaren skall beakta. Källorna är enligt Hansen »*Evidentissimum fontis spiritualis monimentum*, det er en Memorial oc Tance Seddel / om den Aandelige Kilde / Naadsens Kilde / Salighedsens Kilde / den lefuendis kilde / huilcken er Christus«.⁶⁹ De skall påminna om den andliga och levande källan, nådens och salighetens källa, som är Kristus. Även när det gäller symboliken finns en anknytning hos Hansen till Arndt. För Arndt är en källas språng en bild av det eviga livet: »Du lader kilder opvælde. Oc at de udbryde oc løbe stetze oc varactige / det er en stor Guds gaffue / it stort under / oc en figur til det ævige lifff. *Perpetui fontes, vitæq perennis imago*«.⁷⁰ När det gäller den andliga, symboliska betydelsen hänvisar Hansen till Bibeln, t ex Psaltaren 36:10 (»Ty hos dig är livets källa«), Höga Visan 4:15 (»Ja, en källa i lustgår-

den är du, en brunn med friskt vatten och ett rinnande flöde från Libanon.«) samt Joh. 4:14 (»Men den som dricker av det vatten jag ger honom blir aldrig mer törstig. Det vatten jag ger blir en källa i honom, med ett flöde som ger evigt liv.«).⁷¹ Förutom att ge besökaren kroppslig hälsa skulle källorna påminna om nådens källa enligt Hansen:

»Aff disse Kilder skulle vi oc lære at henvende vort Sind til Naadsens Kilde / Salighedsens Kilde / den leffvende Kilde / huilcken er Christus. Huorom Esaïas taler saaledis sigendis: I skulle øse Vand med glæde aff Salighedsens Kilder. Oc David siger: Hos dig er Liffsens Kilde / oc i dit Liuss skulle vi see Liuset: Nu vel siger Esaïas: Huer den som tørster / kommer til Vandene / oc den som icke haffuer Pendinge / kommer / kiøber oc æder / oc gaar / kiøber uden Pendinge oc uden betaling. Vin oc Melck. Guds Lamb skal ledsage dem til de leffuende Vands Kilder / oc Gud skal tørre all Graad aff deris Øyen.«⁷²

Även detta citat har Hansen direkt hämtat från Arndts »*Liber naturæ*«, där samma heter:

»Her hoss skulle wi oc henvende vort Sind til naadens kilde / Saligheds kilde / den leffuende kilde / huilcken er Christus. I skulle øse vand met glæde aff Salighedsens kilder. Hoss dig er liffsens Kilde / oc i dit Lius skulle wi see Lius. Nu vel / Huer som tørster kommer til vandene etc. GVDS Lam skal ledsage dem til de leffuende vands kilder / oc Gud skal tørre al graad aff deris Øyen.«⁷³

För det tredje är källorna enligt Hansen »*luculentissimum usus temporalis documentum*«, det er / en skøn erindring oc udretning / huorledis vi udi vore Legemers paasnigende Suagheder / disse oc andre saadanne Lægedoms Kilder skulle nytteligen oc retteligen bruge.«⁷⁴ Källorna skall vidare påminna om Israels källor, som är Bibeln och »Beckene som der aff udflyde«.⁷⁵

Naturligtvis var det svårt att i praktiken upprätthålla en strikt teologisk och medicinsk syn på källorna och trots både förbud och undervisning var en folkkult vid källorna oundviklig. Redan före Erich Hansens skrift förelåg en dubbelhet i synen på källorna. Landemodet 1617 har nämnts ovan. Som ytterligare exempel kan Mag. Peder Langes anteckningar från 1634 nämnas. I följande förnekas inte att Gud botar genom vattnets läkande kraft. Samtidigt varnas för missbruk:

»Saa er dett endnu mueligt, at samme Vand kand haffue nogen Krafft till at stille Øyen Flod och andet saadant, hvilket Munckene vel haffuer vidst tilforne och derfor misbrugt Helenæ Finger dertil, och ladett sætte et Kors hen derhos som (der) med den Korsfeste at dyrke, dennem til Skenk och Nytte der aff, och anden vrang Tro der med desydermere att stadfeste. Hvilcket icke bør att skee, men Christum ellers at tillbøde, ligesom hans himmelske Fader i Aanden och i Sandhed med Taksigelse for hvis Kraft saaledis findes i Vand eller andet, end och saa naturligviis, efter Leiligheden, eftersom och kand forfaris klarligen, att den ringeste Part, som bruge eller misbruge samme Vand endnu, faar godt

och Hielp deraff. At mand ingenledis, imod Guds Ords klare Skin, som os alle bør mere at takke for, till Guds sande Dyrkelse, skulle ydermere aff nogen Forvildelse løbe thill saadan falsk Helligdom och giffue de unge Aarsage end ydermere at forvildis der med, men rett att bruge det H. Christi Korsis Krafft med sand Gudelighed, enten noget naturligt kand (være) eller findis oss till Hielp paa Legomens Vegne, saa Sielen jo icke bedragis vrangeligen i nogen Maade.«⁷⁶

Ett exempel från senare hälften av 1600-talet kan också nämnas, nämligen Peder Hansen Resens »*Atlas Danicus*«. Även hos honom bekräftas både folkkult och tanken på vattnets naturliga läkande förmåga. En viss motsättning föreligger dock mellan Brunsmands text och Aarslevs redaktion av verket. Enligt Brunsmands version av Resens »*Atlas*« tillskrev *flertalet* Helene kildes läkande förmåga just den naturliga kraften i vattnet:

»De flesta mener da ogsaa, at den helbredende Virkning bør tilskrives naturlige Aarsager, dels den legemlige Bevægelse paa den lange Rejse til Kilden, og dels en paa fysiske Forhold grundet lægende Evne, som denne Vædske er udstyret med, og som den ogsaa synes at aabenbare, saa snart man smager paa den, idet den har en mineralsk og svovlet Smag og Lugt.«⁷⁷

Enligt Aarslevs redaktion av samma verk var det däremot endast *ett fåtal* som förespråkade tanken att hälsa erhöles genom vattnets av naturen läkande förmåga. Flertalet lät sig påverkas av folkkulten:

»Nogle faa anerkender dette for en Velgøring af Naturen, som har meddelt Vandet den lægende Kraft; flere lader sig paavirke af Stedets Højtidelighed, som temmelig let gør Indtryk paa de barnlige Sjæle og det svage Køn. Saaledes er det blevet en næsten almindelig antaget Mening, at det her sker Mirakler til Ære for en Helene eller *Helle Lene*, som har efterladt Kilden sit Navn, og hvis Fromhed i sin Tid ikke var mindre end hendes Ry nu til Dags.«⁷⁸

Det som Hansen i »*Fontinalia sacra*« betecknat som missbruk fortsatte. Även Hiärnes skrift från 1707 innehåller uppgifter om missbruk och han yttrar t ex angående Medevi brunn: »Gudh gifwe allenast at der hoelles altiid godh ordning / så at Gudh foer åtskillige missbruk medh tiden icke toge sin waelsignelse der ifrån.«⁷⁹ Joh. Chr. Langes bok från 1756 ger oss upplysningar om, hur det kunde se ut vid Helene kilde och graven vid mitten av 1700-talet. I följande beskrivning hos Lange av Helene grav framgår, att seden att sätta kors behängda med trasor och tygbitar på graven liksom att lägga kryckor och stavar som tecken att läkedom erhållits vid den fortfarande levde kvar:

»Midt i Høyen siges den Hellige Helene at være begravet, over hvis Grav ligge tvende

store Kampesteene, og er ellers omringet med nogle Kors, som ere behængte med Klude og Lapper, ligesom og en deel Krykker og Stave ligge ved denne Sted, til Kiendetegn, at mange Krybninge ved Vandets lægende Kraft her igien havde fundet deres Helbred.«⁸⁰

Lange beskriver vidare hur det gick till vid själva källan vid mid-sommar:

»Her troes, at dette Kilde-Vand paa St. Hans Dag har en særdeles Kraft, saa at de fleeste Syge, der vil benytte sig af dette Vand, indfinde sig ved denne Tid, og med saa stor Begierlighed øse deraf, at det ikke ret hastig kand samle sig igien i Kisten, der er bygt over Kilden. Vandet bruge de saaledes: De drikke saa meget deraf, som dem synes tienligt, eller og at de toe de Steder og Ledemode paa Legemet, som have nogen Mangel, og haste derpaa af al Magt til Helenes Begravelse-Sted, som ligger en god Spatsergang derfra, hvor de legge sig at sove, enten oven paa, eller ved Siden, og der forvente den Helbred, de ønske sig. Slaaer det Feyl, igientages Curen nogle Dage efter hinanden.«⁸¹

Lange avfärdar dessa bruk som helt utan verkan. Han nämner flera fall där människor erhållit läkedom utan att ha »sovet paa Helenes Grav, da de fra Kilden lige have søgt Landsbyen«, ja oaktat de har gjort »Helene Selskab i at hvile ved hendes Sove-Kammer«.⁸² Att dessa folkliga bruk dock kan ha fortsatt åtminstone ytterligare ett sekel tyder en målning av Jørgen Sonne från 1847 på, nämligen »St. Hans Nat. De Syges Søvn paa Helenes Grav ved Tisvilde« (Statens Museum for Kunst). Trots den undervisning kyrkan givit fortsatte folkkulten och invanda bruk.

Eftersom källan kunde missbrukas var det också viktigt att människorna lärda sig bruka den, inte bara varnas för missbruk. Andra och tredje delen av Hansens skrift är i det sammanhanget också av intresse eftersom han här ger direkta anvisningar om hur människan skulle förhålla sig vid själva källan, »en liden gudelig undervissning / huorle-dis de sig skulle anstille / som formedelst nogen Kaarsis besuærlighed foraarsagis med disse Lægedoms Kilder at omgaaes«,⁸³ och hur hon skulle förrätta sin andakt. För den som önskade besöka källan för att få botemedel mot kroppslig eller själslig svaghet var det viktigt att vederbörande först »bekiender sin Wværdighed for Gud / at hand nogen Hielp skulle bekomme«. Härnäst var det viktigt »at hand dog setter sin Tro oc Tilliid paa den rette Nødhjelpere JEsu Christum«. Vid själva källan skulle den besökande först »bede om hielp effter Christi befalning oc hans Exempel« och härefter »inte andet begiere / end huad som kand komme til Guds Ære / hans hellige Kircke til gaffn oc opbyggelse / oc sig selff til Salighed«.⁸⁴ När den hjälpsökande beger sig från källorna igen skall hon inte »forglemme udi sin Andact oc Gudfryctighed at bliffue varactig / men betencke huor aff hand haffuer det Naffn at hand

Jørgen Sonne, »St. Hans Nat. De Syges Søvn paa Helenes Grav ved Tisvilde«. Statens Museum for Kunst. Foto: Statens Museum for Kunst.

kaldis en Christen / som er / aff Christi eget Naffn.« Hon får heller inte glömma »sin tacksigelse til Gud« och slutligen skall hon »med Leagemens udvortis facter« visa sin tacksamhet eftersom »de udvortis facter ere ligesom et Vidue til Hiertet«. ⁸⁵ Tredje och sista delen av Hansens bok innehåller »nogle andectige Bønner / som et Gudfryctigt Menniske kand bruge oc betencke / naar hand vil reise til disse Lægedoms Kilder / er hos Kilderne / oc haffuer endnu sit Kaarss.« ⁸⁶ Ett exempel på sådan bön skall ges:

»Du est min Saligheds leffvende Kilde / du est den klare Kilde / som giøir mit Hiertis Øyen reene oc klare / du est min høyynskte Saligheds Kildespring / hos dig søger jeg Hielp i denne Dag«. ⁸⁷

Sist i Hansens skrift finns »nogle andectige Psalmer / som hos Kilderne effter leiligheden / oc ellers andre tider kunde brugis aff GVds Børn til GVDS ære / til at opvecke Bønnen / Troen oc en Christen taalmodighed udi huert Christet Menniskis Hierte«. ⁸⁸

Uppgårelsen med katolsk helgonkult är som visats ovan inte på något sätt dominerande i Hansens bok. Istället framträder skapelseläran och Guds under och nåd mot människan i de skapade tingen, t ex just källvattnet och dess kraft liksom örternas. Vidare behandlas källornas och vattnets symboliska betydelse. Vill man placera in Hansens skrift i ett mer precist teologi - och idéhistoriskt sammanhang är det närmast liggande den fysikoteologiska litteraturen. Den anknytning som påvisats till Arndt är inte minst vägledande till detta. När det gäller den fysikoteologiska skolbildningen, som äger rum under 1600-talet för att mer färdig framträda på 1700-talet, intar Arndt och dennes »*Liber naturae*« en viktig roll. Hansen behandlar i sin bok vattnet både ur vetenskaplig och ur kristen symbolisk synpunkt, typiskt just för fysikoteologin. Starkast framträder kanske en sådan förening av vetenskaplig och kristen symbolisk utläggning hos en av den fysikoteologiska skolbildningens förgrundsgestalter under 1700-talet, nämligen Johann Albert Fabricius i Hamburg. Denne gav 1734 ut ett stort arbete i vilket vattnet behandlas ur alla aspekter, allt liksom hos Arrebo och Arndt från hav och sjöfart till regn och källor: »*Hydrotheologie, oder Versuch, durch aufmerksame Betrachtung der Eigenschaften, reichen Austheilung und Bewegung der Wasser, die Menschen zur Liebe und Bewunderung Ihres Guetigsten, Weisesten, Maechtigsten Schöpfers zu ermuntern*«. Hos Fabricius återkommer också tanken på vattnets kraft: »Dass das Wasser eine Krafft hat, nicht nur zu erquicken und frisch zu halten, sondern auch zu ernaehren vnd zu heilen.« ⁸⁹ Framställningen

förankras hela tiden i Bibeln och i kristen symbolik, liksom Hansens »*Fontinalia sacra*«. I vidare sammanhang tillhör alltså Hansens bok den fysikoteologiska litteraturen, där den tidsmässigt ligger mellan Arndt och Fabricius. I snävare betydelse är Hansens »*Fontinalia sacra*« en bland flera skrifter under 1600- och 1700-talet som ägnar hälsokällor stor uppmärksamhet och mer eller mindre propagerar för naturens enkla läkemedel, givna av Gud i skapelsen. Från teologiskt och medicinskt håll fanns alltså ett positivt intresse för Helene kilde och andra källor, ett intresse som ökade under 1600- och 1700-talet. Att söka inskränka eller hindra besöken vid källan var inte på något sätt aktuellt varken från teologiskt eller medicinskt håll. Teologi och medicin uppmuntrar, befrämjar och stadfäster snarare besöken vid Helene kilde och andra källor under 1600- och 1700-talet. Fortlevande helgonkult och allmogetro av annat slag blev en bieffekt till det ökade intresset.

Summary

The point of departure for the article lies in certain usages of a cult-like character connected with a spring of water in Tisvilde, North Sealand (the »Spring of Helene«) where acts of healing were widely believed to occur in post-Reformation times as well as earlier – and increasingly so in the first part of the 17th Century. As a contribution to official endeavours to supervise these goings-on and provide visitors with sound understanding, Erich Hansen, the rector of Græsted, in 1650 published a book entitled »Fontinalia Sacra« in which a doctrine of the God-given curative properties of water is developed within the wider context of a theology of nature. The article analyzes this complex of ideas, uncovers its roots in orthodox Lutheran as well as Paracelsic & thinking, and describes later developments connected with springs in Northern countries and ideas about healing by water and herbs.

Noter

1. Den danske Kirkes Historie, under redaktion af Hal Koch og Bjørn Kornerup, København 1959, Bd IV sid 237 ff.
2. Bering Liisberg, Domina Helena. Sagn og Historie fra Tisvilde, København og Kristiania 1919 sid 36 samt Erich Hansen sid 6.
3. Liisberg sid 92.
4. Kirkehistoriske Samlinger 4. R. III 1893-95 sid 626, Liisberg sid 27.
5. Liisberg sid 36.
6. Liisberg sid 31.
7. Liisberg sid 33f.
8. Liisberg sid 91.
9. Liisberg sid 54.
10. Hansen sid Ax.
- 10a. Hansen sid 5f.
11. Liisberg sid 34.
12. Block sid 54. Se även Arvidsson, Bengt, Själens örtagård. Trädgårdskonstens betydelse för bildspråket i uppbyggelselitteraturen omkring år 1600, Studia Theologica Lundemia 46, Lund 1991 sid 151 ff.
13. Liisberg sid 85.
14. Liisberg sid 13.
15. Liisberg sid 88.
- 16 Se Fjelstrup, Aug., Dr. Peter Payngk. Kong Kristian IV's Hofkemiker, København 1911.
17. Liisberg sid 90.

18. Liisberg sid 87.
19. Jfr. Fjelstrup, Aug., Dr. Peter Payngk. Kong Kristian IV's Hofkemiker, København 1911 sid 38: »Kristian IV, der med al sin nøgterne Forstand og praktiske Sans ikke kan siges fri for at have været paavirket af Datidens Overtro, havde af Hensyn til de talrige Besøgende ladet opføre en Bygning ved Helenekilde; i Juni Maaned 1639 rejste han selv derhen og opholdt sig der St. Hans Nat for at bruge Vandet, og senere sendte han gentagne Gange Bud efter store Kvantiteter af det undergørende Vand.«
20. Hansen sid 6.
21. Arvidsson, Bengt, Naturlig teologi och naturteologi. Naturen som bild i dansk fromhetstradition omkring år 1600, Studia Theologica Lundensia 45, Lund 1990.
22. Arvidsson, Naturlig teologi och naturteologi sid 9 f.
23. Arrebo, Anders, Samlede skrifter Bind 1, København 1965 sid 117.
24. Arrebo, Anders, Samlede skrifter Bind 1, København 1965 sid 141.
25. Arndt 1618 sid 84f. jfr. Hansen sid 26.
26. Arndt 1618 sid 231f.
27. Hansen sid 7.
28. Hansen sid 8 ff.
29. Hansen sid 13.
30. Hansen sid 14.
31. Arvidsson, Naturlig teologi och naturteologi sid 145ff.
32. Arvidsson, Naturlig teologi och naturteologi sid 40 f.
33. Hansen sid 29.
34. Hansen sid 29 f.
35. Hansen sid 30.
36. Arndt 1618 sid 64.
37. Hansen sid 30 f.
38. Arndt 1618 sid 65.
39. Hansen sid 33 f.
40. Arndt sid 66.
41. Smid 1546 sid A4 f.
42. Hiærne sid 10.
43. Hiærne sid 28.
44. Hiærne sid 35.
45. Hiærne sid 54: »Så haar den store och hoeftberoemde Bartholinus, ehuru faerdig han i alt annat war / giordt sigh i Anatomien aldramaest fullkommelig. Den hoeft vplyste Borrichius haar vthi Chymien bracht sigh så widt / at han i denne Professionen wael haar foertient at heta Magnum Sydus Chymicum Daniæ, eller det klarlysande Danmarcks Lius. P. Severinus Danus, huru hoeft han i beroerde kunskap vpstigit / aer ingom okunnigt / vtan den vthi Chymien en begynnare aer. Simon Pauli excellerat i Botanicens, eller oerternas kunskap / och deras krafter vthgrundande. O. Wormius vthi naturlige sakers / serdels jord- och bergarters / sammanletande och beskrifwande / haar foer andra warit många oefwerlaegen. Och ho kan / eller hinner dem alla vpreckna som vthi Danmarck / den ene haer vthi / den andre åter i annat / något serdeles foerebracht ...«
46. Hiærne sid A.
47. Hiærne sid A2.
48. Hiærne sid 14.
49. Hansen sid Aii.
50. Hansen sid Aiii.

51. Hansen sid Av.
52. Hansen sid Av
53. Hiärne sid 24.
54. Hiärne sid 24 f.
55. Lange sid b2f.
56. Lange sid 51.
57. Lange sid 55.
58. Hansen sid 35.
59. Hansen sid 36.
60. Hansen sid 38 f.
61. Hansen sid 39.
62. Hansen sid 41.
63. Hansen sid 43.
64. Hansen sid 46.
65. Hansen sid 48.
66. Hansen sid 51 f.
67. Hansen sid Aiii.
68. Hansen sid Avii.
69. Hansen sid Aviii.
70. Arndt 1618 sid 84.
71. Hansen sid Avii.
72. Hansen sid 28.
73. Arndt 1618 sid 87.
74. Hansen sid Aix.
75. Hansen sid Axii.
76. Kirkehistoriske Samlinger 4. R. III 1893-95 sid 628.
77. Peder Hansen Resens Atlas Danicus. Helsingør. I dansk Oversættelse ved Johannes Knudsen, København 1928 sid 35.
78. Peder Hansen Resens Atlas Danicus ... sid 44.
79. Hiärne sid 22.
80. Lange sid 52.
81. Lange sid 52 f.
82. Lange sid 53 f.
83. Hansen sid 135 ff.
84. Hansen sid 142.
85. Hansen sid 145 ff.
86. Hansen sid 153.
87. Hansen sid 157 f.
88. Hansen sid 173.
89. Fabricius, Das ersten Buchs 25.

*Teol. dr. Bengt Arvidsson,
Boarpsvägen 1454, Vinslöv, Sverige*